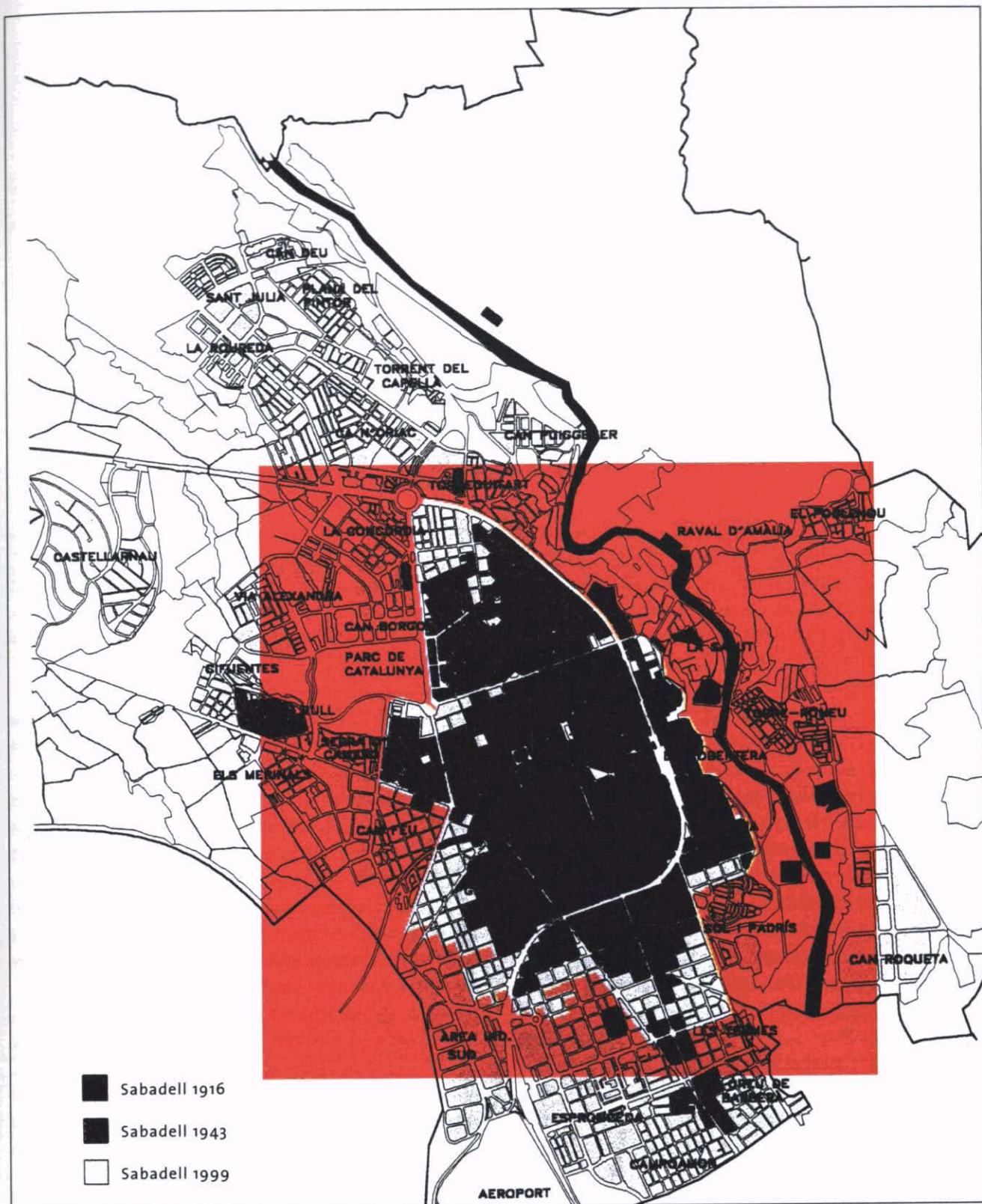

La rajola decorativa a Sabadell

Marta Bertran i Armadans / Mercè López i Fort

L'article és el resultat de l'inventari de rajola decorativa aplicada a l'arquitectura de Sabadell que s'ha dut a terme al Museu d'Història d'ençà de 1999, amb el qual s'han documentat 591 conjunts de rajola decorativa. Aquest inventari estudia els conjunts circumscrits a les zones més antigues de la ciutat. Tenint en compte que la rajola decorativa és un element encara poc estudiat, les autores han creat una sèrie de tipologies que s'aporten com a primera proposta per a la classificació i el coneixement d'aquests elements. Al mateix temps, la manca de documentació disponible no ha permès establir la totalitat de les cronologies ni la procedència de molts dels models. Entre els elements de rajola inventariats, la major part daten del segle XX i en general són anteriors a la dècada dels anys trenta.

Plànol 1. Mapa que mostra la zona de Sabadell recorreguda per fer el treball de camp. Elaboració pròpia.

Fotografia 1. A Sabadell trobem un exemple molt significatiu de rajoles sota el balcó del segle XVIII de la Casa Duran, emblemàtica casa pairal de la nostra ciutat construïda al segle XVI i reformada al segle XVIII. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Un passeig atent pels carrers de la nostra ciutat ens pot fer descobrir molts dels secrets que amaga. La rajola decorativa habita en l'arquitectura de manera callada. Descobrir-la és plaent als sentits. És sorprenent que un element tan senzill i funcional pugui aportar tanta bellesa.

L'estudi es centra bàsicament en els conjunts de rajoles ubicats a les zones més antigues de la nostra ciutat, especialment els barris del Centre, la Creu Alta i Gràcia (vegeu el plànol 1). S'han localitzat els elements de rajola, se n'han fet les fotografies i s'han pres les dades necessàries, que després s'han informatitzat en les fitxes d'inventari. Cal dir que la tasca realitzada amb aquest inventari es troba resumida en una memòria i que els resultats es van presentar en una conferència al Museu d'Història de Sabadell, el 20 de setembre del 2001.

És una realitat que la rajola decorativa és un element encara poc estudiat. És per aquest motiu que la bibliografia amb què hem pogut treballar és escassa i que tampoc no ens hem pogut basar en cap inventari

realitzat anteriorment en una altra ciutat. Per això hem hagut de crear una sèrie de tipologies que aportem com a primera proposta per classificar i conèixer aquests elements.¹

Al mateix temps, la manca d'informació disponible no ens ha permès establir la totalitat de les cronologies ni tampoc saber la procedència de molts dels models. A partir d'aquí s'obren moltes línies d'investigació que podrien portar a un estudi més profund de la rajola i de les arts aplicades en general. Aquest estudi seria especialment interessant i fructífer en l'àmbit del modernisme.

En relació a això, també cal dir que els models de rajola que hem trobat a Sabadell també els hem localitzat a altres ciutats de Catalunya, fet que ens pot portar a un estudi més ampli de la rajoleria catalana.

Com a valoració, podem dir que ha estat una agradable sorpresa descobrir el gran nombre de rajoles que conserva la nostra ciutat. Concretament, se n'han inventariat 591 conjunts. Com a criteri de selecció a l'hora de fer aquest estudi, hem desestimat les rajoles més actuals, que no consideràvem adequades per al

¹ Vegeu la llista i descripció de les tipologies a la memòria. Marta BERTRAN, Mercè LÓPEZ. "La rajola decorativa a Sabadell. Memòria de l'inventari", treball inèdit. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell, 20 de setembre de 2001.

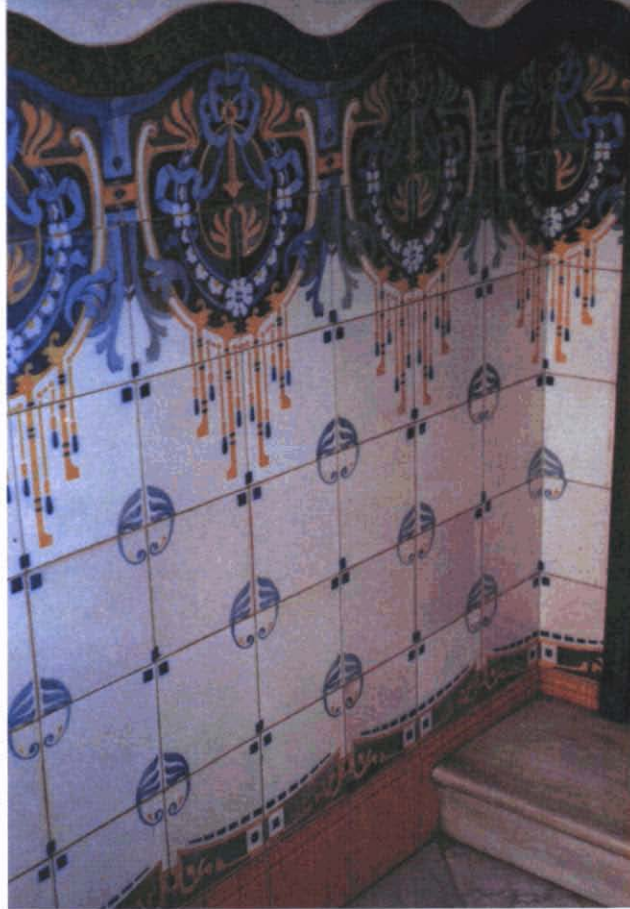
Fotografia 2. Cases barates d'Eugeni Salat fetes per Josep Renom l'any 1912. Autores: Marta Bertran i Mercè Lòpez (MHS), 2001.

nostre inventari pel fet que s'han realitzat amb les tècniques industrials més modernes.

Primerament, vam documentar les rajoles que eren visibles des del carrer en el moment d'efectuar el treball de camp. En una segona fase del nostre estudi, vam poder ampliar l'inventari documentant les rajoles de l'interior d'alguns dels edificis. Això va ser possible gràcies a la col·laboració dels seus propietaris, que ens van permetre l'accés als immobles i que ens van aportar informació suplementària.

Introducció històrica a la rajola decorativa i el seu paper a Sabadell

Podem considerar que és cap a mitjan el segle XVI quan es comença a generalitzar l'ús de la rajola decorativa aplicada a l'arquitectura. Un dels usos més habituals de la rajola en aquest moment és l'aplicació com a arrimadors. A l'època del barroc, aquesta utilització de la rajola anirà augmentant i s'aplicarà a

Fotografia 3. Un dels molts exemples d'arrimadors de cancell a la nostra ciutat el trobem a la casa J. Buxó (c. de Gurrea, 18). Es tracta d'un edifici del 1918 amb un interessant i molt ben conservat arrimador modernista al cancell. Autores: Marta Bertran i Mercè Lòpez (MHS), 2001.

nous emplaçaments. Per exemple, des de mitjan segle XVII se n'estén l'ús a sota els balcons (vegeu la fotografia 1).

Durant el XVIII continua creixent la producció catalana de rajola, que de mica en mica tendirà a la simplificació decorativa per abaratir els costos. A part de la mida corrent usada fins llavors (13,5 x 13,5 cm), ara va apareixent la mida de 20 x 20 cm, que també n'abarateix les col·locacions. Aquest fet serà especialment important al segle XIX i propiciarà la important expansió que viurà la rajoleria al final del segle XIX i primera del segle XX. Catalunya és, en aquesta època, una regió pionera en la industrialització i en l'expansió urbana consegüent. Dins d'aquest context, Sabadell és un dels exemples de ciutat industrial en gran desenvolupament. És en aquest marc cronològic (del final del segle XIX i primera del segle XX) que podem situar el moviment artístic del modernisme, moviment amb el qual ressegueixen les arts aplicades. Aquest fet és conseqüència de l'esmentat pro-

Fotografia 4. Un exemple paradigmàtic i espectacular d'arrimador a Sabadell es troba en una sala del col·legi dels Escolapis (c. de l'Escola Pia). Autors: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

cés d'industrialització i és degut al concepte modernista de crear edificis com a obres d'art totals: s'intentava aconseguir la màxima qualitat en qualsevol detall. El gust per l'ornamentació envaeix els edificis; tots els elements de decoració responen a una idea global i a una voluntat estètica.

Com a exemples d'aquest fet a Sabadell podem citar la Casa Torrens (c. d'en Font) i la Casa Brujas (c. de la Creueta). En aquestes cases trobem rajoles, vitralls, ferros forjats... que es conjuguen harmònicament amb l'arquitectura.

Durant el modernisme es recupera l'esperit del treball artesanal, però alhora es tenen en compte els avenços industrials. Serà gràcies a l'ús d'aquesta nova tecnologia que abarateix els costos que els recorriments ceràmics deixaran de ser patrimoni exclusiu

de les classes socials amb més poder adquisitiu per començar a estar a l'abast d'un públic més ampli.

Un exemple significatiu d'aquest fet a Sabadell són les cases barates d'Eugeni Salat (vegeu la fotografia 2), fetes per Josep Renom l'any 1912 (c. de Roger de Flor, 10-24). Es tracta d'un rengle que tenia arrimadors a tots els cancells (encara que actualment només es conserva el corresponent al número 18).

No hem d'oblidar, però, que el principal client del modernisme fou la burgesia. Aquest tipus de clientela fa que la major part d'exemples de rajola decorativa es trobin en habitatges privats. Una de les funcions principals de la rajola en aquests edificis és d'arrimador, que poden aparèixer tant al cancell (vegeu la fotografia 3) com a l'interior, especialment a la galeria (envidriat) o al passadís.

2 *El Correo Dominical*, 20 de març de 1983.

3 *Manual guía técnica de los revestimientos y pavimentos cerámicos*, Castelló: Instituto de Tecnología Cerámica, Diputación de Castellón, 1987.

4 *Manual guía técnica de los revestimientos... op. cit.* Hi apareix una imatge corresponent a la portada del catàleg de la fàbrica de 1910.

5 Bibliografia sobre la Pujol i Bausis: Mercè VIDAL i JANSÀ, *Miscel·lània I. Grup d'Estudis d'Esplugues. Esplugues i el modernisme. Patrimoni i ciutat*, Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues, 2000; *La ruta de la ceràmica*, Castelló: Sala Bancaja San Miguel, 2000; *La ceràmica vidriada a l'arquitectura*, Reus: Cambra Oficial de la Propietat Urbana de Reus i Comarques, 1989; *Les arts aplicades modernistes a Terrassa*, Terrassa: Museu de Terrassa, 2000; M. Pia SUBIAS PUJADAS, *Pujol i Bausis. Centre productor de ceràmica arquitectònica a Esplugues de Llobregat*, Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues, 1989.

Què entenem per arrimador? Per arrimador entenem el revestiment dels baixos de les parets. Aquests elements són aplicats especialment als cancells de les cases. Tenint en compte que s'han inventariat les rajoles visibles des del carrer, els arrimadors de cancell han estat l'element més documentat en el nostre inventari.

L'arrimador es considera una solució molt convenient tant en el sentit estètic (es tracta d'un element decoratiu molt vistós) com en el pràctic (neteja, frescor i lluminositat). Així, doncs, compleix perfectament amb l'aspiració del modernisme de combinar allò pràctic amb allò estètic.²

En aquesta sala del col·legi dels Escolapis (vegeu la fotografia 4) podem observar clarament com un element de caràcter pràctic com és l'arrimador d'una escola també és un element clau per embellir l'espai. En el modernisme el pragmatisme no està mai renyit amb la recerca de bellesa, es tracta de dos elements bàsics i indissolubles.

La producció de rajoles a l'època del modernisme

D'entre les rajoles que hem localitzat a Sabadell hem pogut documentar de manera més completa les que s'engloben en el context del modernisme, de les quals hi ha una bibliografia més detallada que ens ha permès determinar alguns centres importants de producció de rajola. La rajoleria va experimentar una gran expansió en aquest moment d'eclosió de les arts aplicades i la seva producció fou molt important tant a Catalunya com al País Valencià, d'on provenen alguns dels exemples documentats a Sabadell.

Pel que fa a Catalunya, destaquen especialment les fàbriques situades a l'entorn de Barcelona, especialment a Esplugues i l'Hospitalet, que disposen de les matèries primeres a la conca del Llobregat. D'entre aquestes fàbriques cal destacar especialment la Pujol i Bausis, de la qual hi ha diferents exemples a Sabadell.

Al País Valencià cal esmentar com a centres importants Castelló, Onda i Manises. A Sabadell s'han localitzat exemples provinents d'Onda i de la fàbrica El Progreso O Vda. de Antonio Segarra de Castelló de la Plana (vegeu les fotografies 5 i 6).

Però serà la fàbrica Pujol i Bausis⁵ d'Esplugues de Llobregat el primer i més important centre productor de ceràmica arquitectònica a Catalunya fins als anys trenta. A Sabadell hem pogut documentar diversos exemples de rajoles provinents d'aquesta

Fotografia 5. Com a exemples de models de la fàbrica El Progreso a Sabadell tenim aquest arrimador del carrer de Blasco de Garay, 30. Es tracta d'un disseny original amb papallones que apareix en un catàleg de la fàbrica de 1910.³ Auteurs: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 6. Un altre exemple provinent d'aquesta fàbrica de Castelló de la Plana que trobem en diverses cases de Sabadell. Es tracta d'una composició vegetal de gran bellesa i color amb la representació de nenúfars.⁴ Auteurs: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 7. A Sabadell trobem diverses variants de models de rajoles que reinterpreten el passat mudèjar. Entre altres, podem citar com a exemple aquest arrimador del carrer del Papa Pius. Es tracta d'un model dels anys noranta del segle XIX que recupera un model musulmà del 1500, aproximadament. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

fàbrica, que podrien haver estat encarregats directament pels particulars o bé pel mateix arquitecte.

La Pujol i Bausis està establerta a Esplugues des del 1850. En un primer moment s'hi fabriquen models amb els quals es reinterpreten formes antigues, ja sigui del passat mudèjar (vegeu la fotografia 7) o del món medieval català (vegeu la fotografia 8).

Cap a la meitat de la dècada dels noranta del segle XIX *La Rajoleta* (nom amb el qual es coneix aquesta fàbrica) inicia una nova etapa en la qual la naturalesa esdevé la font d'inspiració (vegeu la fotografia 9). Trobem més decoració a les composicions, s'estilitzen i simplifiquen les fulles i les flors, les formes esdevenen sinuoses i apareix el cop de fuet.

Molts dels models d'aquesta fàbrica foren dissenyats per artistes de renom. Podem destacar Antoni M. Gallissà, Francesc Sellés, Adrià Gual, Lluís Domènech i Muntaner (vegeu la fotografia 10), Lluís Bru i Josep Puig i Cadafalch.

Paral·lelament a aquestes produccions pròpies, l'empresa va servir com a nexa d'unió amb manufac-

Fotografia 8. Com a evocació del món medieval, tenim les rajoles del pati de la casa Taulé (carrer de Sant Joan). Són rajoles de petites dimensions on trobem, realitzats en color blau, diferents dissenys que ens recorden motius medievals. La casa Taulé és un edifici molt interessant de Sabadell que conté una gran quantitat de rajoles, especialment a l'envidriat i a la zona del pati. Fou construïda el 1902 per Enric Fatjó Torres. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

tures valencianes a les quals compraven materials que acabaven sent aplicats en edificis catalans. Aquesta podria ser la via d'accés d'alguns models provinents de fàbriques valencianes (vegeu la fotografia 11) que trobem en edificis de Sabadell.

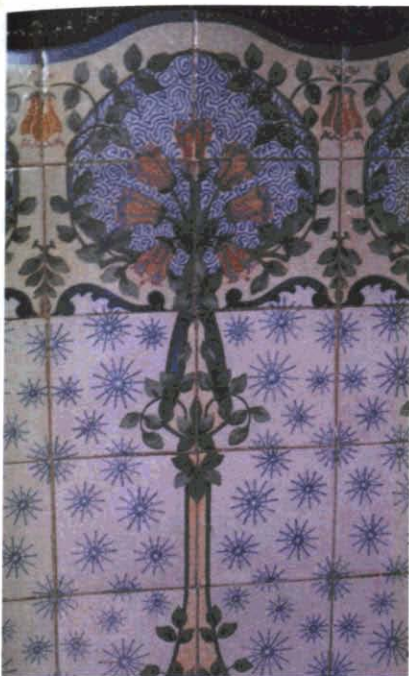
En aquest sentit, cal recordar que els catàlegs de ceràmica passaven d'un fabricant a un altre, cosa que propiciava el bescanvi d'idees i la relació entre les diferents fàbriques.

D'entre les tècniques més usades durant el modernisme, i concretament en el cas de Sabadell, podem esmentar la trepa, el trencadís i el motlle. En aquesta època és cabdal l'expansió de l'ús de la trepa com a sistema decoratiu, tècnica que facilita el treball seriat. Aquesta és una de les tècniques que més hem documentat, sobretot en el cas dels arrimadors.

6 Pujol i Bausis. *Centre productor...* op. cit., p. xxvi-xxvii.

7 *Ibidem*, p. vi.

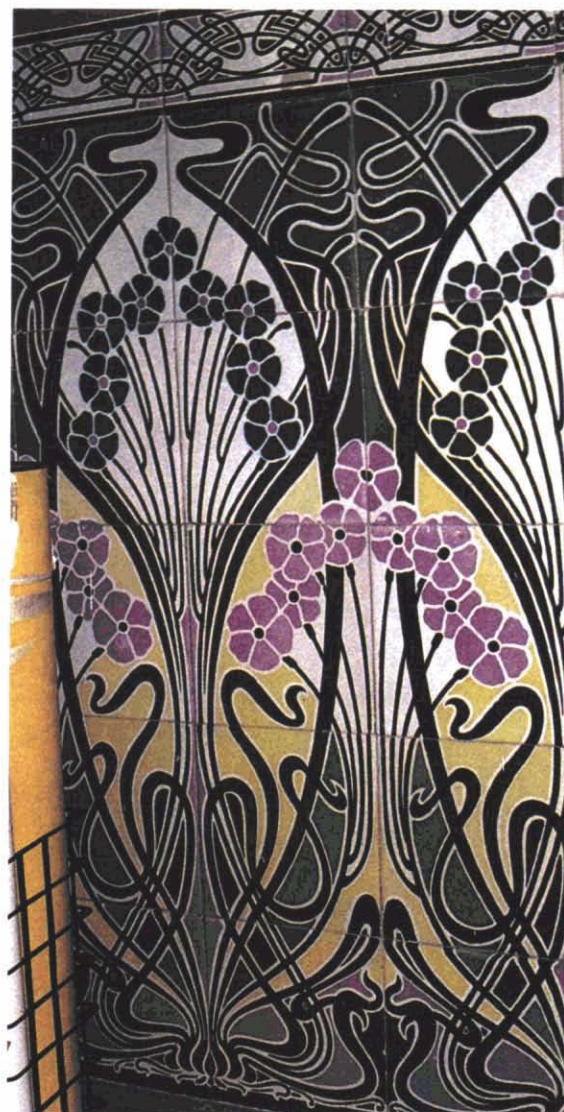
8 *El Correo Domincal*, 20 de març de 1983, imatge. *Manual guía técnica de los revestimientos...* op. cit., imatge.

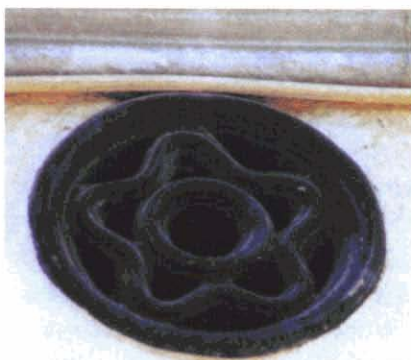
Fotografia 9. D'entre aquests arrimadors d'inspiració vegetal podem esmentar, per la seva gran bellesa, aquest model de la fàbrica Pujol i Bausis que hem trobat al carrer del Taulí. Es tracta d'un disseny de Lluís Bru que data del 1916.⁶ Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 10. Com a possible disseny de Lluís Domènech i Muntaner per a la fàbrica Pujol i Bausis tenim aquesta composició amb flors del 1901.⁷ És un model que hem trobat a diversos edificis de la ciutat, però aquí fem especial èmfasi a l'exemple que trobem al cancell de la casa Buxó del carrer de l'illa, actual seu del col·legi Sant Gregori. És un edifici que conté rajoles de tipologies molt diferents i originals que daten de la primera meitat del segle xx. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 11. Com a exemple d'un model realitzat, entre d'altres, per fàbriques d'Onda,⁸ citem aquest arrimador de la tipologia que hem anomenat "flors i tiges de cop de fuet". El cop de fuet és un motiu decoratiu típic del modernisme que també podem constatar en vitralls, ferro forjat, ebenisteria... Es tracta de línies sinuoses que molt sovint s'acompanyen d'estilitzacions vegetals. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 12. Exemple de respirall, element ceràmic realitzat amb motlle. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Fotografia 13. Una de les tipologies més corrents a la nostra ciutat són les variants del tipus anomenat "rajoles de diamant", que rep aquest nom perquè el motiu central recorda una punta de diamant. Aquestes tipologies tenen el referent en les rajoles d'època renaixentista (final del segle XVI - inici del segle XVII). És una tipologia que sovint s'acompanya de sanefes que, ja siguin entrellaços, fermalls, òvuls o volutes, també provenen d'aquesta època.⁹ En aquest exemple veiem un arrimador de rajoles de diamant amb una sanefa de fermalls a la part superior. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Pel que fa al trencadís, s'utilitza sobretot per recobrir superfícies exteriors d'edificis. Mitjançant aquesta tècnica, es poden aconseguir efectes de gran lluminositat i color. Per exemplificar l'ús del trencadís a Sabadell, podem citar el cas de l'Hotel Suís (c. de la Indústria). En aquest edifici trobem plafons de trencadís que decoren la façana.

Finalment, cal esmentar l'ús del motlle, tècnica que s'anirà perfeccionant en el seu procés industrial. Aquesta tècnica l'hem documentat sobretot en la realització dels respiralls. Per respirall (vegeu la fotografia 12) entenem la petita obertura que serveix per aire-

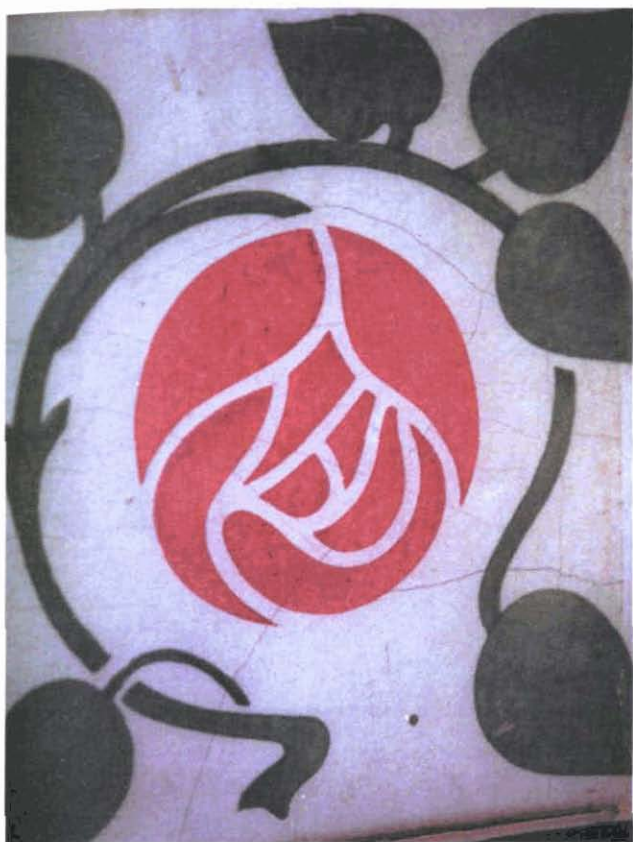
Fotografia 14. Com a exemple d'un disseny d'inspiració àrab volem destacar l'arrimador del cancell de la casa Brujas (c. de la Creueta), construïda per Miquel Pascual i Tintorer el 1888. Es tracta d'un model únic a la nostra ciutat i destaca per una gran bellesa i un molt bon estat de conservació. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

jar espais tancats. Aquesta obertura, situada generalment a la part superior de la façana, es troba decorada sovint amb un element ceràmic realitzat amb motlle.

Tipologies

Establir tipologies i grups tipològics ens ha permès classificar i ordenar la gran quantitat de rajoles diferents que hem trobat. Per tipologia entenem el nom que hem donat a cada model o disseny de rajola; n'hem establert per als models de rajola que hem considerat importants històricament o per als que són més

⁹ La rajola catalana de mostra dibuixada per Salvador Miquel, Barcelona: Associació Catalana de Ceràmica, Ajuntament d'Esplugues, 2000, p. 12-13.

Fotografia 15. Pel que fa als nous dissenys d'inspiració vegetal, en aquesta imatge veiem el detall d'una jardineria d'un casal del carrer de Turull on podem observar una estilització floral. Aquest exemple ens mostra que, tot i que el més habitual són els arrimadors, també podem trobar altres aplicacions de les rajoles. Autors: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

habituals a la nostra ciutat. Sempre que ha estat possible, hem agrupat aquestes tipologies en grups tipològics a partir de característiques formals comunes i/o per la mateixa procedència. Tenint en compte que no hi ha pràcticament bibliografia en aquest camp, hem assignat els noms per a la majoria de dissenys basant-nos principalment en característiques formals.

En relació a les tipologies de rajoles que apareixen a Sabadell, encara que no n'hem pogut precisar del tot les dates, però s'observa que la utilització de determinats models respon a períodes cronològics concrets. Cal dir, tanmateix, que les tipologies que

tenien més demanda, com per exemple les rajoles de cartabò i les de diamant (vegeu la fotografia 13), es continuaven produint durant molts anys encara que el disseny hagués estat realitzat amb anterioritat. Aquest fet dificulta establir la cronologia exacta de la producció de cada model.

D'entre els elements de rajola inventariats, la major part daten del segle XX i en general són anteriors a la dècada dels anys trenta. Cal tenir en compte que és al començament d'aquest segle que podem percebre un gran creixement de la ciutat de Sabadell, moment en què s'edifiquen moltes cases que contenen rajoles segons la moda de l'època. D'entre aquests models de rajola destaquen especialment els historicistes, com ara les gregues clàssiques o les palmetes; els models que recuperen repertoris de produccions àrabs i mudèjars (vegeu la fotografia 14); els motius recuperats de temps medievals, els temes d'estètica renaixentista i els motius inspirats en els segles XVII i XVIII, i finalment els nous dissenys basats en temes vegetals i florals (vegeu la fotografia 15).

Al llarg del nostre treball d'inventari, hem localitzat diferents exemples del grup tipològic "plafons", cosa que ens han permès parlar de la rajola d'autor. La major part d'aquests plafons ens mostren motius religiosos, tot i que també tenim exemples de text o senzillament decoratius.

A la primeria del segle XX els plafons envaeixen les façanes d'alguns comerços.¹⁰ D'aquesta manera es dona als plafons un ús molt interessant: decoren les façanes i al mateix temps tenen la funció de rètol. Així doncs, la rajola aplicada en el món del comerç combina alhora la vessant utilitària (anunci del negoci) amb la vessant estètica (embelliment de la façana).

Un exemple d'aquest fet a Sabadell és la Farmàcia Argelaguet (vegeu la fotografia 16).

De Modest Casademunt hem localitzat altres obres a Sabadell. Podem parlar, per exemple, dels plafons de la façana de la Maternitat realitzats per aquest artista l'any 1926, sota les indicacions de Josep Renom i Costa, arquitecte de l'edifici.

Un altre destacat exemple de la rajola d'autor són els plafons de la façana de l'escola pública Enric

¹⁰ *El azulejo en el comercio de Madrid*, Madrid: Cámara de Comercio e Industria de Madrid, 1989. Estudi sobre l'ús de la rajoleria en el comerç.

Fotografia 16. En aquesta farmàcia del centre de la nostra ciutat trobem uns plafons a la façana que són obra de Modest Casademunt. Són plafons amb motius farmacèutics que daten dels anys 1920 - 1921. A l'interior d'aquest establiment trobem un exemple de plafó religiós amb la imatge de la verge de Montserrat. Autores: Marta Bertran i Mercè López (MHS), 2001.

Casassas. Es tracta d'un edifici realitzat el 1887 per Juli Batllevell, que conté plafons de Marian Burguès.

Conclusions

Amb estudis com aquest es pretén, entre d'altres, prendre consciència de la importància de les arts aplicades, considerades habitualment com a arts menors. Al mateix temps, estudis d'aquest tipus volen sensibilitzar sobre la necessitat de conservar aquests elements com a part important del nostre patrimoni. Cal tenir en compte que el nostre país és ric en arts aplicades, relacionades especialment amb el moviment artístic del modernisme. És per això que, per la seva importància històrica i el seu valor artístic, aquestes arts es mereixerien estudis més detallats i profunds. ●

Bibliografia

Les arts aplicades modernistes a Terrassa. Terrassa: Museu de Terrassa, 2000.

El azulejo en el comercio de Madrid. Madrid: Cámara de Comercio e Industria de Madrid, 1989.

Marta BERTRAN, Mercè LÓPEZ. "La rajola decorativa a Sabadell. Memòria de l'inventari". Memòria presentada al Museu d'Història de Sabadell. Sabadell, 20 de setembre del 2001 (MHS).

Josep CASAMARTINA I PARASSOLS. *Josep Renom, arquitecte.* Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach, 2000.

Cerámica aplicada en la arquitectura madrileña. Madrid: Consejería Política Territorial. Dirección General de Arquitectura, 1988.

La ceràmica vidriada a l'arquitectura. Reus: Cambra Oficial de la Propietat Urbana de Reus i Comarques, 1989.

El Correo Dominical, 20 de març de 1983.

Josep FONT I GUMÀ. *Rajolas valencianes i catalanas.* Vilanova i la Geltrú: Oliva Impressor, 1905.

Miquel FULLANA. *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció.* Mallorca: Moll, 1995.

Manual-guía técnica de los revestimientos y pavimentos cerámicos. Castelló: Instituto de tecnología cerámica, Diputación de Castellón, 1987.

Las metamorfosis del azul. [s. l.]: Ars latina, 1994.

Rosina LAJO, Josep SURROCA. *Lèxic d'art.* Madrid: Akal, 1993.

Jordi LLORENS SOLANILLA. *Rajoles catalanes, XIII-XIX.* Edició de l'autor, 1980.

La rajola catalana de mostra dibuixada per Salvador Miquel. Barcelona: Associació Catalana de Ceràmica, Ajuntament d'Esplugues, 2000.

La rajola decorativa del segle xv al segle xx. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, 1998.

La ruta de la ceràmica. Castelló: Sala Bancaja San Miguel, 2000.

Josep Maria SERRA I MERCADER. *Pujol i Bausis. Tecnologia ceràmica.* Associació de Ceramistes de Catalunya.

M. Pia SUBIAS PUJADAS. *Pujol i Bausis. Centre productor de ceràmica arquitectònica a Esplugues de Llobregat.* Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues, 1989.

Terres cuites, la producció ceràmica a l'Hospitalet i el seu entorn. Exposició inaugural del Centre d'Art Alexandre Cirici. Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, 1986.

Mercè VIDAL I JANSÀ. *Miscel·lània I. Grup d'Estudis d'Esplugues. Esplugues i el modernisme. Patrimoni i ciutat.* Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues, 2000.